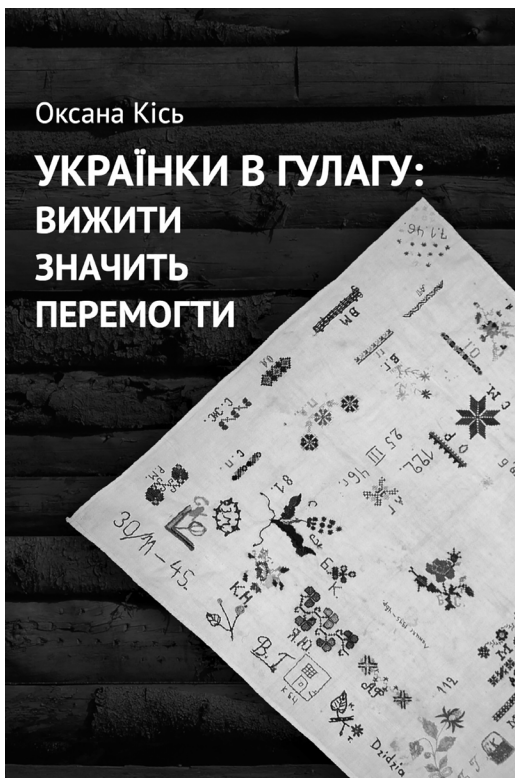

Оксана Кісь

УКРАЇНКИ В ГУЛАГУ: ВИЖИТИ ЗНАЧИТЬ ПЕРЕМОГТИ

Кісь О.

УКРАЇНКИ В ГУЛАГУ: ВИЖИТИ ЗНАЧИТЬ ПЕРЕМОГТИ. – Л.: ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ, 2017. – 288 с.

Розмірковуючи над проблемами пам'яті про Другу світову війну, дослідниця С.Сулейман зауважила, що центральною темою, навколо якої обертається ця пам'ять (або пам'яті), є Голокост¹. Незважаючи на те, що географія його була меншою, ніж географія війни, пам'ять про Другу світову є, у першу чергу, роботою з пам'яттю про те, як індустріалізувався та ставав можливим, прийнятним, а з тим і масовим геноцид проти євреїв. Якщо скористатися цією влучною, на мій погляд, історичною метафорою та перенести її у площину роздумів, що мало б бути стрижнем, головною проблемою, навколо якої є сенс осмислювати

– і в категоріях пам'яті, і в категоріях історичного аналізу – історію СРСР, то цією «точкою катастрофи», призмою, через яку, очевидно, слід аналізувати економічні, зовнішньополітичні, соціальні, ментальні «успіхи» «радянського будівництва», мав би стати ГУЛАГ у його широкому (у тому числі символічному) розумінні. Розуміючи ГУЛАГ і репресивну систему, яка прийшла йому на зміну, але сутнісно залишилася ГУЛАГОМ, як альфу та омегу радянського цивілізаційного проекту, не тільки історики, але і звичайні люди зможуть більш відповідально та реалістично подивитися не тільки на ціну індустріальних ривків, освоєння космосу, контролю над європейськими країнами, але й на мотиви участі людей у соціальному конструюванні власних біографій, власних стосунків із пам'яттю, реальністю, історичною спадщиною, національною належністю. Не засуджений аналогічним Нюрнберзькому міжнародним трибуналом радянський/комуністичний експеримент призвів до ситуації непокарання його винуватців, а з тим і сам період так званої радянської історії продовжує відтворюватися в культурній пам'яті не через парадигму «ніколи знову», а крізь призму «окремих помилок на тлі великих загальних успіхів» чи навіть виразного ностальгійного дискурсу.

Поставити ГУЛАГ у центр осмислення радянського експерименту дуже важко, оскільки таке осмислення, по-перше, передбачає необхідність визнання індивідуальної та, на її підрунті, формування концепту колективної провини, суспільної провини й системної роботи з нею. По-друге, потребує тривалої і

¹ Suleiman S.R. Introduction: Crises of Memory Crises of Memory and the Second World War. – Cambridge, Mass.; London, 2006. – P.2–3.

сфокусованої на мікроісторичних та індивідуальних студіях роботи над створенням джерельної бази (тут я маю на увазі наявність репресивного досвіду як тіньового, не явного, як потенційної загрози, що вилилась або не вилилась у реальні репресії, однак була обов'язково присутньою у житті людини). І, по-третє, таке осмислення потребує введення сформованої джерельної бази в аналітичні дискурси, що описують та вивчають радянський експеримент на всіх рівнях. Оскільки саме в такий спосіб можна оцінити, який «відсоток ГУЛАґу» чи того, що Т.Вронська назвала «упокоренням страхом»², було закладено в економічну й політичну системи, в освіту та охорону здоров'я, специфічний розвиток науки, у формування соціальних страхів, суспільного патерналізму, а також якою насправді була ціна спротиву в різних – від немовчання, неучасті у злі до активних акцій проти радянської системи – його проявах.

Такий розлогий вступ до рецензії на монографію Оксани Кісь є, очевидно, даниною тому факту, що «відсоток ГУЛАґу» – у його невідрефлексованому, принаймні дослідниками, вигляді тепер, у 2017 р., присутній у наявному досвіді незаконно ув'язнених українців та українок на окупованих територіях Донецької й Луганської областей, на території Російської Федерації як країни-окупанта. А з тим він продовжує бути неподоланим минулим і неподоланою загрозою, що про влучно зауважив Т.Снайдер: «Якщо ви сприймаєте досвід колонізації та рабства у невірний спосіб, то цей досвід може повернутися знову»³. Зрештою монографія О.Кісь – це потужна спроба унаочнити та проаналізувати досвід українських невольниць ГУЛАґу в такий спосіб, щоб парадигма «ніколи знову» почала вироблятися не тільки для сприйняття та аналізу Другої світової війни, але й для «радянської спадщини» та ностальгії за нею.

У фокусі уваги дослідження – українські жінки-політв'язні та їхні спогади – писемні й усноісторичні, що побачили світ у різні періоди як в Україні, так і за межами нашої країни. В означенні дослідницького поля та його акторок, авторка діє як відповідальна й озброєна арсеналом критичного мислення людина. Ставлячи собі за мету аналіз практик виживання жінок у неволі та збереження себе не тільки у фізичному, але й у моральному сенсі, О.Кісь звертається переважним чином до зафіксованого в мемуарах досвіду тих українок, «яких було засуджено за антирадянську діяльність (різні форми співпраці з націоналістичним підпіллям)», які «часто мали тверді політичні та світоглядні переконання і у таборах позиціонували себе відповідно» (с.73). Слід відзначити, що тверді світоглядні переконання й розуміння того факту, що ув'язнення відбулося від імені ворожої держави, а не умовно «своєї» – як це сприймалося великою кількістю радянських невольників і невольниць, – формувало в ув'язнених жінок певний стрижень, певну інтенцію, яка полягала в тому, що в'язниці й табори є продовженням боротьби, яку вони вели. Тож у центрі уваги авторки – не розгублені через «несправедливість» або «помилку системи»,

² Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 pp.). – К., 2013. – 634 с.

³ Snyder T. Germans must remember the truth about Ukraine – for their own sake [Електронний ресурс]: <http://www.eurozine.com/germans-must-remember-the-truth-about-ukraine-for-their-own-sake/>

не атомізовані, не відірвані одна від одної думками «я не винувата, а інші – можливо», не зламані неочікуваним та, як думала про себе численна кількість заарештованих, незаслуженим арештом і тортурами, а, за невеликими винятком, зовсім інша за своїми психологічними та ментальними настановами група жінок-українок, група, яка через ці настанови мала значно більші шанси на те, щоб сформувати спільноту, системи допомоги і простори пасивного й активного спротиву.

Запропонований у монографії спосіб визначення предмету дослідження та пошуку джерельного матеріалу, до котрого, окрім спогадів, включено й офіційні документи радянської влади, статистичні та демографічні викладки, матеріали карних справ, особового походження тощо, є продуманим вибором авторки, яка свідомо обмежує насправді безмежну й усеосяжну тему, раціонально залишаючи поза увагою спроби генералізації, кількісних та якісних узагальнень, соціальних класифікацій, ранжування за вироком і терміном ув'язнення тощо. Поле дослідження жіночого досвіду неволі в ГУЛАГу як в окреслених рамках системи, так і символічному сенсі цієї книжкою відкривається для подальших студіювань. Їх контури побіжно намічено й позначено в монографії.

Авторка книжки – соціальна антропологиня, її око націлене на створення картин досвіду щодо умов життя, правил людських стосунків, традицій і новацій у специфічному середовищі, практик тілесності, сексуальності, а також проєкцій досвіду в пам'яті, фіксації того, що є водночас і самоочевидним, і таким, що у силу самоочевидності чи інших причин, як-от соціального сорому, «недостатності» мови й термінології тощо, часто вислизає з уваги історика. Книга О.Кісь – це також маніфестований феміністичний проєкт, в якому дослідниця свідомо та фахово пропонує феміністичну методологію історії як ефективний концепт щодо вивчення минулого України (підрозділ 1.1 «Жіноча історія як напрям історичних студій»). У межах феміністичної методології, яка розвивалась у контексті постання мікроісторії, історії повсякдення, історичної антропології тощо, і була як частиною, так і поштовхом інтелектуальних дискусій західної Академії останньої третини ХХ – початку ХХІ ст., сформовано теорії та механізми розуміння історичних процесів, що дозволяють розглядати жіночий досвід як такий, котрий завжди був рівноцінним чоловічому, однак тривалий час свідомо виключався з так званої «універсальної історії» (Г.Лернер, Дж.Скотт та ін.)⁴. Феміністичний підхід, що він не був застиглим, а розвивався, відштовхуючись від іноді суперечливих (як-от проблема тяжіння до генералізації жіночого досвіду та зведення всіх жінок до однієї Жінки), іноді «закритих» чи «сліпих» зон історії жіноцтва, дав авторці монографії змогу запропонувати методологічну рамку дослідження, у котрій жіночий досвід має вивчатися «у світі, заданому координатами жіночих цінностей та жіночої діяльності» (с.25), а самі жінки – виведені як із чорно-білого усталеного протиставлення категорій героїні/жертви, панування/спротиву, так і з поля

⁴ *Lerner G. Reconceptualising differences among women // Journal of Women's History. – 1990. – Vol.1 (3). – P.106–122; Scott J.W. The problem of invisibility // Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society / Ed. by S.J.Kleinberg. – New York, 1992. – P.5–29; Reinharz S. Feminist methods in social research. – New York; Oxford, 1992. – 413 p. та ін.*

спрощеного акцентування уваги тільки на дискримінації. Методологія, обрана дослідницею, дозволила їй уникнути погляду на жіночі практики як практики пасивних, пригноблених, позбавлених свободи вибору об'єктів історії.

У праці вдало визначено та використано категорії феміністичної методології історичних досліджень. Однією з ключових названо й проаналізовано категорію жіночої дієздатності (с.26–30) як динамічної, зумовленої різними обставинами – як зовнішніми соціальними структурами, так і внутрішніми мотивами та спонуками – здатності робити вибір і бути суб'єктом подій. Ця важлива категорія стала частиною широкого поля соціальних теорій, котрі у другій половині ХХ ст. формувались як відповідь на питання про місце людини в історії взагалі, і місце її в таких суспільних обставинах, де репресивний апарат, здавалося б, не давав можливості робити вибір. Пізнавальний потенціал цієї категорії очевидно корелює з тими аналітичними схемами, що вони були запропоновані для вивчення та розуміння історії Голокосту, спротиву окупаційним режимам, природи формування моделей радянської ідентичності тощо⁵. Слід констатувати, що історіографічні дискусії з проблем жіночої історії, усної історії, досліджень пам'яті, проблеми мови й гендерлектів, власне досвіду проживання/переживання травматичних обставин таборів, в які є включеними аналітичні розвідки монографії О.Кісь, відбивають сучасні загальносвітові контексти дослідження означеного предмету дослідження. Зарубіжна історіографія, представлена у праці більш, ніж 120 назвами, виступає тут не тільки потужним інструментом для створення авторського концепту, але й полем, в яке монографія та її підготовчі матеріали (статті, виступи на міжнародних конференціях) вписані як рівноцінний історичний доробок.

Визначивши за основне джерело спогади – як записані авторкою зі внутрішньої інтенції та власноруч, так і ініційовані ззовні – ученими, журналістами та записані ними, О.Кісь розкриває творчу кухню роботи з цими матеріалами, формуючи хронологічну й географічну мапу появи спогадів (підрозділ 1.2 «Особисті спогади жінок як історичне джерело»). Дослідниця свідомо того, що дистанція – і часова, і географічна, і соціальна, і психологічна – між подією та формуванням запису про неї має неабияке значення в оцінці, способі проговорювання досвіду. Створюючи аналітичну тканину студії, авторка вдається до свідомого та критичного відбору матеріалу, який відповідає завданням дослідження. Працюючи як антрополог О.Кісь формує джерельну частину в такий спосіб, який дозволяє їй побачити не стільки інтерпретації й реінтерпретації пережитого, скільки власне повторюваність і поширюваність тих чи інших проявів повсякденного життя жінок у таборах (підрозділ 1.3 «Жіноче повсякдення в ГУЛАГу в дослідженнях і особистих наративах»). При цьому до уваги беруться не тільки структури та прояви прагматичного світу, але і його символічний вимір. У цьому контексті теоретична рамка щодо формування підходів

⁵ *Yuehuda B.* The Jewish Emergence from Powerlessness. – Toronto, 1979. – 104 p.; *Lindenberger H.* One Family's Shoah Victimization, Resistance, Survival in Nazi Europe. – New York, 2013. – 235 p.; *Sharman J.C.* Repression and Resistance in Communist Europe. – London; New York, 2003. – 173 p.; *Fitzpatrick S.* Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. – Princeton, 2005. – 344 p.; *Hellbeck J.* Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. – Cambridge, 2006. – 448 p. та ін.

до вивчення історії повсякденності, як і методологічні аспекти, пов'язані з усною історією, специфікою жіночих студій пам'яті та мови, що вони представлені у праці, утілені й працюють на реалізацію основної ідеї дослідження.

Бачення історії повсякдення як досвіду, у широкому – фізичному, емоційному, символічному – сенсі, проживання й переживання щоденних практик, а також специфіка та потенційні можливості жіночої мови, жіночих спогадів як джерела, представлені в аналітичному розділі книги, дозволили авторці запропонувати власну структуру аналізу досвіду невольниць, до якого включено, у тому числі, такі розділи й сюжети, які заторкують не тільки речовий, утілений у фізичних параметрах світ неволі (умови життя, харчування, режими роботи, одяг тощо), але і світ символічний, пов'язаний із формуванням структур солідарності, дружби, допомоги, спільних переживань, здатності до збереження та відтворення святкового і глибоко інтимного в умовах, які були очевидно нелюдськими.

Авторка свідомо та маніфестовано проголошує відхід від недосяжного й такого, що є даниною «марксистсько-ленінській методології», принципу «об'єктивності історії», наполягаючи на тому, що її позиція дослідниці – це позиція жінки, українки, котра не може бути відстороненою від сюжетів і картин досвіду, які аналізуються. На мій погляд, позбавлення кліше «об'єктивності», а з ним і чітке усвідомлення власної позиції дослідника/дослідниці засвідчує не стільки реальну неможливість викоринити власний світогляд, соціальність, гендер, національність, вік, характер, темперамент, скільки є ознакою відповідального ставлення до історії та місця автора/авторки історичної праці по відношенню до джерел, структури і спроб концептуалізації роботи. Зрештою визначення ключових світоглядних та людських «точок зборки» автора/авторки є запорукою контролю над текстом, з одного боку, з іншого ж – дозволом на вільний вибір авторської інтонації та емоції, що на них мають право вчені. Рецензована монографія очевидно виграла від визначення авторської позиції як позиції включеності та причетності. Саме це визначення разом зі включенням в аналіз категорії жіночої дієздатності дозволило авторці поставити проблему досвіду невольниць ГУЛАГу не тільки крізь призму суцільних втрат і катастроф, однак – і це дуже важливо – виживання та збереження себе як перемоги. Цю ідею відбито в назві монографії, вона наскрізна в побудові всіх її розділів.

Слід підкреслити, що ГУЛАГ у книжці є радше метанаративом жіночого досвіду, аніж репресивною інституцією з чітко означеними структурними елементами, географією та хронологією. Це зауваження не означає, що в монографії бракує пояснення й дотримання географічних, хронологічних меж. Намагаючись розв'язати завдання дослідження, авторка свідомо розширює географію ГУЛАГу, включаючи в поняття «досвід неволі» не тільки власне табори, але й місця та простори ув'язнень, етапи, пересилки до таборів, а також хронотоп звільнення своїх героїнь. Поясненим та зрозумілим є і хронологічний акцент на 1940–1950-х рр., коли кількість ув'язнених жінок зросла порівняно з 1930-ми рр. від 7% до майже 30% (с.89), крім того, це був саме той період, коли ув'язнили більшість авторок використаних у книзі спогадів.

Розглядаючи умови утримання у в'язницях і таборах у 1940–1950-х рр. (розділ 2), О.Кісь зосереджує увагу на тому, в який спосіб ці умови було сприйнято, зафіксовано в пам'яті, трансльовано у спогадах. А з тим на сторінках книги постає масштабна картина перегорнутого світу, в якій жахливі табірні умови запам'ятовувались як кращі в порівнянні з умовами в'язниці, оскільки в таборі невілльниці мали можливість бачити сонце, небо, природу. Дослідниця наголошує на тому, що і санітарні умови, і умови праці, і спосіб харчування – усе це було невинуватим, а таким, що створювалось як навмисна політика, націлена на тотальне приниження й упослідження ув'язнених жінок, на те, щоб вони забули/втратили людське обличчя, довіру до світу. Дослідники історії масових репресій не одноставні в думці щодо того, чи можна відновити довіру до світу після знущань і катувань, що від імені світу (держави, системи) були заподіяні людям, а досвід тих, що вижив, наприклад, у нацистських концтаборах під час Голокосту, був артикульований саме через неспроможність відновлення цієї довіри⁶.

На думку ж авторки монографії, що ґрунтує свої висновки на спогадах тих, хто пережив катастрофу ГУЛАґу, протистояти людському занепаду й не дати статися руйнації довіри до світу допомогли національна ідентичність, християнська віра та людяність, яку багатьом жінкам удавалось не тільки зберігати, але й ділити з іншими жінками. Практики, правила, традиції формування простору утримання довіри через національні, релігійні та людські цінності авторка аналізує у третьому, четвертому, п'ятому розділах монографії. О.Кісь підкреслює, «що арештантки усвідомлювали той факт, що їх більше не трактують ані як звичайних людей, ані як жінок» (с.183), однак сили жити й пережити знаходились і, як доводить авторка, відновлювалися через прості, але дуже цінні системи взаємодії, в яких значну роль відігравали національні, етнічні, релігійні солідарності, які Е.Епплбом назвала «власними мережами виживання»⁷. В монографії О.Кісь знаходить підтвердження думка Е.Епплбом, що «представники етнічних груп, які займали панівне становище у деяких таборах наприкінці 1940-х років – українці, прибалти, поляки, – створили цілі системи взаємної допомоги»⁸. У розділі 3 «Національна ідентичність та християнська віра у неволі» авторка переконливо доводить, що українські жінки були свідомими творцями, учасницями, споживачками цієї системи.

Серед інших способів збереження себе як людини і як жінки дослідниця вирізняє здатність вести довгі розмови, різні механізми та прояви дієвого співчуття, у тому числі й обійми, передачу специфічних знань і практичних навичок виживання, установалення квазіродинних стосунків, збереження та відтворення маркерів жіночності щодо зовнішнього вигляду, упорядкування житла і просторів біля нього тощо. Повною мірою реалізуючи продуктивний методологічний концепт жіночої дієздатності, у розділі «Людяність і жіночність у

⁶ *Levi P. If this a man / Transl. by S.Woolf. – New York, 1959. – 207 p.; Amery J. At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities / Transl. by S.Rosenfeld and S.P.Rosenfeld. – Indiana University Press, 1980. – 108 p.*

⁷ *Епплбом Е. Історія ГУЛАґу / Пер. з англ. А.Іщенко. – К., 2006. – С.301.*

⁸ Там само.

неволі» авторка змальовує та аналізує картини повсякденного життя невольниць, які прочитуються, у тому числі, і як картини повсякденного спротиву, такого, що він залишався у зоні невидимого для табірному начальства й у межах розуміння цього начальства взагалі не сприймався як спротив. Слід зауважити, що спогади українських невольниць дають змогу зрозуміти місце сили цього спротиву, що виражався у тому числі й у співанні пісень, вишиванні, віршуванні, молитвах, відзначеннях християнських свят, підготовуванні слабких, у тому числі й чоловіків – українських політв'язнів. ГУЛАГ для значної кількості тих, на чиїх спогадах побудовано монографію, був сприйнятий як продовження підпільної боротьби, як катастрофічний, але не завершений поразкою період, в якому ворог – радянська держава – тільки тимчасово взяв гору. Ця внутрішня інтенція, котра проявлена у цитованих матеріалах (не виключено, що усвідомлення цієї інтенції та надання їй вербальної конструкції було сформовано не відразу) працювала на відокремлення українських жінок Західної України від решти ув'язнених, яких одна з невольниць називала «радянськими жінками» («У Норильську в бригадах було біля 85 відсотків жінок із Західної України. Вони були морально вищими від радянських жінок», с.222–223). Однак це відокремлення від «інших», «не своїх» не було абсолютним відчуженням: авторка монографії не вибудовує ієрархій повсякденного спротиву, а ретельно аналізує, в який спосіб системи національної, релігійної, мовної, жіночої солідарності перетікали й доповнювали одна одну, розширюючи тим можливості виживання для різних жінок. З іншого боку, подальшого дослідження потребує питання про міру відкритості, міру відокремленості українських жінок-політичних в'язнів, оскільки, по-перше, саме відокремленість, а з нею й усвідомлення своєї долі та призначення, були для радянської репресивної системи чи не першим (нарівні з ув'язненими жителями Литви, Латвії, Естонії та поляками) фактом групового переживання неволі, а з тим, очевидно, були викликом, на який слід було реагувати через атомізацію ув'язнених, їх розпорошення та розрив етнічної єдності. По-друге, відокремленість могла бути ресурсом у протистоянні не тільки з репресивною системою як такою, але й з умовними правилами табірних ієрархій жіночих зон, від яких могли потерпати невольниці. По-третє, важливою проблемою є питання про те, в який спосіб формувалося поле «поганих своїх», чи взагалі відбувався цей процес, чи маркувалися «погані свої» як зрадниці, чи діяли для них – після умовної або реальної зради – правила національної, релігійної, жіночої солідарності. Очевидно, що спогади, як специфічне та створене специфічними внутрішніми мотивами джерело, не можуть дати повноцінні відповіді на ці питання, адже інтенція перемоги у пролонгованому часі в них є вищою за інтенцію сповіді, спокути або складної психологізації пережитого досвіду.

У контексті ж проявлених у спогадах українських жінок-політв'язнів завдань феномен самозбереження (в межах практик формування і збереження спільноти) дає можливість авторці поставити й розв'язати такі питання, які не були, або майже не були, акцентовані в полі історичних досліджень як самостійні. У цьому сенсі йдеться насамперед про творчість як потужний механізм виживання/проживання неволі як процесу відкладеної перемоги. У розділі

«Жіноча творчість і дозвілля у таборах і в'язницях» О.Кісь переконливо доводить той факт, що «всесвіт за колючим дротом» (за М.Мариновичем⁹) існував і міг бути й людяним, і жіночним. Спираючись на джерельний матеріал, авторка аналізує, в який спосіб «прості речі», як-от спів чи вишивання, колядки або вертепи, віршування та читання віршів – ставали стрижневими для усвідомлення незламності духу й можливості жити далі як людина, а не як біологічне тіло. З урахуванням того факту, що твори невірниць – вишивки, вірші – не могли зберегтися (чи майже не могли), акт творчості був важливий для них «тут і зараз», і як точка буттєвості, і як місце символічного подолання неволі. Маю, однак, зауважити, що джерелами дослідження стали свідчення тих, хто вижив і тим дійсно переміг. Тож, маємо припустити, що для декотрих невірниць ГУЛАґу, так само, і як для чималої кількості тих, хто пережив нацистські концтабори, табори інших людоджерних режимів на різних континентах, довіра до світу так ніколи й не була відновленою, а з тим можливість жити виявилася вичерпаною досвідом нелюдських знущань. Очевидно, що цей сюжет не є у фокусі даного дослідження, але він має постати в контексті усвідомлення ГУЛАґу як центральної ідеї радянської системи, яка визискувала й часто знаходила механізм доведення людини до нелюдського стану, а з тим і до реальної чи символічної смерті.

Власне два останні розділи, що в них розглядається материнство в неволі та проблеми тілесності, сексуальності, трагедії сексуалізованого насилля, очевидно, працюють на цю ідею.

«Жіноче тіло втрачало свою недоторканість фактично одразу після арешту» (с.218), – зауважує дослідниця, і в розділі «Тілесність, сексуальність та особисті стосунки невірниць» ретельно аналізує фізичні й символічні прояви втрати цієї недоторканості та крихкі, такі, що майже не спрацьовували, механізми протистояння цьому. Авторка справедливо акцентує увагу на тому, що досвід втрати права на тіло був настільки травматичним, що він фактично не відбивався у спогадах або відбивався дуже опосередковано: жінки-в'язні воліли розповідати історії про насилля, де не вони, а інші були його учасницями. Вибудовуючи структуру розділу, О.Кісь спирається на широке коло досліджень травматичного досвіду сексуального насилля в неволі, який відбився в європейській і світовій історіографії та у цьому контексті доводить, що механізми насилля і приниження щодо жінок-в'язнів були схожими в реалізації всіх тоталітарних режимів. Намагаючись дати голос жіночому приниженню в таборах, авторка обирає вірну – наукову та людську – інтонацію, а також вірний фокус, через який навіть добровільні, на перший погляд, стосунки з катками аналізуються крізь призму поняття «вимушена проституція». Джерельна база надає дослідниці можливості більш широкого, аніж тільки акцент на сексуальному насиллі, трактування жіночої сексуальності та тілесності в неволі: низку сюжетів присвячено практикам створення дружніх і романтичних стосунків, ерзац-родин і справжнім одруженням, які також були частиною табір-ного життя.

⁹ *Маринович М.* Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента). – Л., 2016. – 536 с.

Практики народження, плекання дітей у в'язницях і таборах, відчайдушні картини примусового розставання з дітьми, яких передавали до радянських сиротинців, проаналізовано в розділі «Материнство за ґратами» як через канву законодавчих актів та офіційних інструкцій щодо знаходження в місцях перебування волі вагітних жінок та жінок із дітьми, так і через персоналізований досвід, в якому зосереджено й приклади виконання приписів, і спроби (іноді успішні) використання можливостей їх уникнути (як-от добитися передачі дитини під опіку родичам, що були на волі). Звертає на себе увагу той факт, що усвідомлення свого місця як борчині за українську незалежність підсилювало трагедію материнства, яку, здавалося, годі було зробити більшою: невизначеність місця перебування дитини, позбавлення можливості просто знати, чи вона жива, чи здорова, реальна загроза ніколи не відшукати її після звільнення з табору – до всього цього додавались гіркі роздуми про те, ким зроблять дитину в радянському дитбудинку, чи не стане вона частиною ворожого світу: «Між нами була наша подруга з Тернопільщини [...] Ми ніколи не бачили усмішки на її обличчі. Чоловіка її вбили, а сина вона встигла комусь передати, щоб виховали, не дали в дитдом. Але чи не відберуть тої дитини, чи не виросте з неї яничар, що прокляне і батька, і матір, а сам піде служити імперії?» (с.248). У такий спосіб діти ставали суттєвою точкою вразливості невільниць, оскільки, виховані ворогом, а з тим, маючи нагоду стати ворогом, діти потенційно руйнували ту символічну перевагу, якою зберігали себе жінки-політичні в'язні. О.Кісь справедливо продовжує сюжет про материнство, доводячи його до моменту зустрічі/знаходження дітей після ув'язнення, фіксуючи у своєму дослідженні дуже різні за емоційними та змістовними акцентами варіанти відновлення материнських стосунків із дитиною. Певна частина сюжетів, проаналізованих у монографії, засвідчує, що бентежні думки про символічну втрату дітей мали під собою реальні підстави, і певна кількість дітей не могла сприйняти ані ідей материнського служіння, ані пробачити матерям їх відсутність у своєму житті.

Підсумовуючи аналіз повсякдення українських жінок-політичних в'язнів, О.Кісь акцентує увагу на тому, що «свідомо чи спонтанно, жінки виробили і застосовували порівняно ефективні прийоми та сценарії протидії» репресивній системі, запровадженій у радянських таборах. Їх цінність та ефективність надзвичайно важливі не тільки для теоретиків поля гуманітарних наук, але для тих, хто сьогодні живе під окупацією російських агресорів та колабораціоністів, хто переживає війну Росії проти України як пролонговану травмуючу подію. «Подолання ізоляції та інформаційного голоду (щоб не загубитись серед чужих людей); подолання/освоєння місця (щоб не загубитись у чужому просторі); подолання монотонності і невизначеності часу (щоб не загубитись у потоці часу); подолання емоційного занепаду, зневіри (щоб не втратити надії); збереження системи цінностей (щоб не втратити моральних орієнтирів); підтримання жіночності і жіночі практики (щоб залишатися жінкою); підтримання українськості (щоб залишатися україною)» (с.254–255). Віддаючи належне стійкості своїх героїнь, авторка монографії закликає звернути увагу на те, що жіночі наративи про пережите в концтаборах не мають однозначно

віктимного характеру й наполягає на тому, що при вивченні жіночого досвіду ГУЛАГу «вкрай важливо зосереджуватися не лише на досвіді мучеництва, але й розкривати малопомітні, утім насправді потужні форми жіночої дієздатності у гендерно забарвлених повсякденних практиках пристосування, спротиву та виживання в неволі» (с.257). І з цим висновком важко не погодитися, адже той факт, що ми як держава, і як люди є сьогодні й маємо сили протистояти агресії, має свої витoki в тому числі в потужних навичках спротиву та виживання нашого старшого покоління жінок і чоловіків. Однак не менш важлива думка про те, що історія проаналізованих у праці історій – це насамперед історія про силу духу й силу спільноти. На мій погляд, поза спільнотою, поза усвідомленим загальним полем солідарності всі ці історії не могли б відбутися. Ув'язнюючи членів українського підпілля, радянська влада вперше зіткнулася не зі зламаними атомізованими людьми, позначеними як «вороги народу», «троцькісти», «націоналісти», «куркулі», однак із силою, яку не могла досягнути, зрозуміти, а з тим – і зламати. І у цьому сенсі предмет, обраний для дослідження, унікальний, а не типовий для історії ГУЛАГу як такого.

Хочу зазначити, що монографія добре написана, чітко структурована й оздоблена джерельним матеріалом, ілюстраціями з численних експозицій різних музеїв та архівних фондів, іменним і тематичним покажчиками, дає постійну поживу для роздумів, питань, ідей, які можуть бути конвертованими в нові статті й монографії тих дослідників, котрі готові працювати з відкритими документами архіву СБУ, правовими актами, усними історіями, спогадами не тільки жертв, але й катів, художніми текстами, фольклором, візуальним, статистичним матеріалами, що фіксували візуальну катастрофу та її кількісний вимір. Ключове тут «котрі готові», адже доторкнутися до цієї теми означає прожити і проживати її знову та знову до тих пір, поки науковий текст не набуде такого звучання, де академічне письмо, ефективність методології, ясність структури й концепту поєднувалися б зі здатністю вибудувати дистанцію між собою і джерелами, але при цьому не втратити можливості прояву авторської позиції співчуття – тобто зробити те, що зробила у своєму дослідженні Оксана Кісь.

О.В.Стяжкіна (Київ)